

John T. Jost

**Önalávetés
a társadalomban:
a rendszerigazolás
pszichológiája**

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 2003

A külső csoport előnyben részesítése és a rendszerigazolás elmélete: kísérleti paradigma a szocioökonómiai sikeresség sztereotípiatartalomra gyakorolt hatásának vizsgálatára¹

JOHN T. JOST

„Amikor megszülepsz, mivel nem látsz mást, mint azt, hogy minden és mindenki fehér, és mivel nem néztél még a tükörbe, feltételezed, hogy te magad is olyan vagy. Aztán öt-hat-hét éves korban jön a sokkoló felismerés, hogy a zászló, amelyre mindenki mással együtt fölesküdtél, nem viszonzozza a hűségedet. Megdöbbenéssel jössz rá, hogy miközben Gary Coopert nézted, ahogy sorban lelövöldözi az indiánokat, és te drukkoltál neki – valójában te voltál az indián...”

(James Baldwin, amerikai fekete író egy interjújában)

A 20. század második felében nemcsak a pszichológia tudománya ment keresztül „kognitív forradalmon”. A társadalomtudomány egészéről elmondható, hogy az egyéni és csoportos viselkedés magyarázatakor egyre nagyobb mértékben támaszkodik a mentális állapotokra és folyamatokra. A szociológusok és a politológusok például egyre többet vizsgálgják az elvárásokat, attitűdöket,

¹ Eredeti közlés: Jost, J. T. 2001. Outgroup favoritism and the theory of system justification: An experimental paradigm for investigating the effects of socio-economic success on stereotype content. In G. Moskowitz (ed.): *Cognitive social psychology: The Princeton symposium on the legacy and future of social cognition*. 89–102. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Köszönetnyilvánítás: Ezen fejezet bizonyos részei a szerző PhD munkálatai keretében készültek, a Yale Egyetem Pszichológiai Tanszékén William J. McGuire irányítása alatt. A leírt kutatás anyagi forrását a Yale Egyetem Robert M. Leylan társadalomtudományi ösztöndíja és a Kaliforniai Egyetem Santa Barbara-i campusán a szerzőnek nyújtott kutatás támogatás, valamint a #5R01-MH32588 számon William J. McGuire-nek és a #R01-MH52578 számon Arie W. Kruglanskinak biztosított NIMH pályázati támogatás képezte.

hiedelmeket, nézőpontokat, döntéseket és ítéleteket, amikor olyan jelenségeket próbálnak megmagyarázni, mint amilyen a politikai szocializáció, a csoportdinamika, a szavazói viselkedés, illetve a hatalmi struktúrára, státusra és presztízszre adott egyéb reakciók (pl. Berger és Zelditch 1998; Howard 1994; Iyengar és McGuire 1993; Ridgeway 2001). Az antropológusok is egyre nagyobb szerepet juttatnak a hiedelmeknek, konstruktumoknak, értelmezéseknek és más intencionális állapotoknak a kulturális rendszerek és a kultúra működésének leírásában (pl. Geertz 1983; Shweder és LeVine 1984; Sperber 1990). Ma már a filozófusok is a megismeréstudományi nyelvezetet alkalmazzák, olyannyira, hogy a hagyományos metafizikai és episztemológiai megközelítések szinte teljesen eltűntek (pl. Goldman 1988; Kornblith 1994; Solomon 1992).

A szervezeti viselkedés kutatói az attribúció, magyarázat, forrátkönyv és igazolás kognitív fogalmaival olyan gyakorlati témaköröket tudtak jobban megérteni mint a munkával való megelégedettség, a munka megosztása, az alkalmazottak közötti viszonyok, a feladatok strukturálása és a vállalati stratégia (pl. Baron és Pfeffer 1994; Martin 1982; Salanick és Pfeffer 1978; Weick 1993). A neoinstitucionalista szervezetelméletek képviselői továbbá azt is elemezték, hogyan válnak a szervezetekben a gondolatok és jelképek az üzleti kultúra szerveződésének és igazolásának, valamint a befolyás kiterjesztésének eszközeivé (pl. Powell és DiMaggio 1990). Sőt, a kognitív elméletek a témát tekintve kissé valószínűtlen módon paradigmaticussá váltak a társadalmi mozgalmak és a forradalmak vizsgálatában (pl. Eyerman és Jamison 1991; Moore 1978; Snow és Oliver 1995), még a marxista tudósok körében is, akik pedig a társadalomtudósok közül hagyományosan a legkevésbé hívei az individualista magyarázatoknak (pl. Elster 1985). Ezek a felfogásbeli változások, amelyek a legkülönbözőbb tudományágakban egyaránt elterjedtek, azt mutatják, hogy az attitűdök, gondolatok, hiedelmek és hasonló fogalmak valóban hasznosnak bizonyultak olyanfajta viselkedések magyarázatában, amelyek egyértelműen kívül esnek a kognitív pszichológia eredeti területén – a fenti példákban ez olyan viselkedést jelent, amely kollektív, szervezett és kifejezetten politikai jellegű.

Pontosabban megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kognitív forradalom utáni időszakban a szociológusok, pszichológusok,

antropológusok, politológusok és a szervezetek kutatói mindannyian elfogadják azt az alapfeltevést, hogy a társas, illetve társadalmi rendszereket legalábbis részben a beléjük vetett hit és őket támogató attitűdök tartják fenn. A társas megismerés kutatásának szaknyelvén ez úgy hangzik, hogy a tudatos és tudattalan gondolati folyamatok kulcsszerepet játszanak egy adott társadalmi vagy politikai struktúra elfogadásában vagy elutasításában (Jost 1995). Az egyik ilyen jellegű szociálpszichológiai változó, a legitimitás értékelése különlegesen értékesnek bizonyult a társadalmi egyenlőtlenségre adott reakciók bejósolásában (pl. Major 1994; Martin 1993; Tajfel és Turner 1986; Tyler 1997). A történeti és néprajzi kutatások bőségesen szolgáltatnak bizonyítékot arra, hogy – a militáns vagy totalitárius uralom kivételével – a hatalom, az intézmények és a társadalmi viszonyok csak olyan mértékben stabilak és tartósak, amilyen mértékben az emberek legitimnek tartják őket (pl. Gurr 1970; Moore 1978). A csoportok és egyének közötti egyenlőtlenség mindaddig elfogadásra talál és tovább öröklődik – még azok által is, akik a legtöbbet veszítik általa –, amíg igazságosnak és legitimnek tekinthető. Ez az egyik kiindulópontja a rendszerigazolás elméletének (pl. Jost és Banaji 1994), amely alkotói szándéka szerint a csoportközi viszonyok és a politikai viselkedés társas-kognitív elmélete, s amely ennek a fejezetnek az egyik fő témája.

AZ IGAZOLÁS ELVE A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁBAN

Berger és Luckmann (1967) *A valóság társas konstrukciója* című, úttörő munkájában szerepel az az észrevétel, amely szerint „az intézményes világnak legitimitációra van szüksége, vagyis arra, hogy lehetséges legyen 'megmagyarázni', illetve 'igazolni' azt” (61. o.). Más szóval, az emberek nem támogatják a társadalmi képződményeket, ha azok nem elégitik ki az érvényesség és a racionalitás iránti kognitív szükségleteiket. A szociológusok és a szervezetelméletek megalkotói leírták, milyen kifogásokat, igazolásokat és magyarázatokat használnak az emberek a társas interakciók megszépítésére (pl. Scott és Lyman 1968), a szervezeti befolyás kiterjesztésére (pl. Powell és DiMaggio 1990) vagy a közvéleményben róluk élő kedvező kép megőrzésére (pl. Elsbach

és Sutton 1992). Arra a tényre azonban már a pszichológia tudománya hívja fel a figyelmet, hogy az emberek nemcsak mások, hanem a saját maguk számára is alkotnak indokokat és igazolásokat (pl. Aronson 1992; Festinger 1957; Tetlock és Manstead 1985; Weick 1993).

A pszichológusok mindenkinél jobban tisztában vannak vele, hogy megismerő lények vagyunk; indokokra és érvekre van szükségünk, mind a cselekvés, mind a nem cselekvés igazolására. Ha inkonzisztensen vagy attitűdjeinkkel ellentétesen viselkedünk, valamiféle racionalizációval kell előállnunk, hogy megmagyarázzuk az eltérést. Ha olyasmit teszünk, ami társas környezetünkben nem tetszést vált ki, valamilyen érveléssel meg kell védenünk magunkat. Néha pedig egyszerűen csak tudni szeretnénk, hogy mások tettei és a dolgok állása mögött milyen indokok állnak. Ezeket az elveket a szociálpszichológiában olyan különböző elméletek és kutatási irányzatok vallják, mint az egyensúlyelmélet, a kognitív diszsonancia elmélete, a méltányosság elmélete, az attribúcióelmélet és a szociális megismerés kutatása. Magyarán, a szociálpszichológia egyik központi mondanivalója az 1950-es évektől mindmáig az, hogy az emberek törekszenek önmaguk, társaik és a körülöttük lévő világ igazolására abban az értelemben, hogy gondolataik segítségével próbálják alátámasztani a fentiek validitását és legitimitását (Jost és Banaji 1994).

Az igazolások abban különböznek a szimpla magyarázatoktól, hogy az igazolások az előbbiektől – az igazságosság és a megfelelés – szempontjából vizsgálják a társas eseményeket, míg a magyarázatok nem szükségképpen. Nem véletlen, hogy az „igazság” és az „igazolás” szavak egy latin szótőről fakadnak. A társadalmi osztályok létezése például igazolható, azaz legitimálható azzal, ha nagy egyéni különbségeket feltételezünk az emberek erőfeszítései vagy motivációja tekintetében; a férfiuralmú társadalom igazolható azzal, ha azt állítjuk, hogy ledolgozhatatlan nemi különbségek vannak a teljesítményben vagy a képességekben; az etnikai vagy faji szegregáció igazolható azzal, ha nagyságrendnyi különbségeket feltételezünk a különböző csoportok intelligenciájában vagy erkölceiben. A csoportokkal és egyénekkal kapcsolatos gondolatok az emberek fejében ily módon tehát megerősítik a fennálló társas, illetve társadalmi viszonyokat, valamint fenntartják az emberekben azt az érzést, hogy ezek a viszonyok igazságosak, legi-

timek és indokolhatók (Jost és Banaji 1994). Mindez nem kell, hogy tudatosan történjék, ezt már Bem és Bem (1970) is kimutatták a nemi szocializációról szóló munkájukban, ahol a szerzők azt elemzik, milyen kifinomult és nem tudatos módszerekkel tanítja meg a társadalom a lányoknak, hogy „hol a helyük”, és hogyan éljenek egy őket hátrányosan megkülönböztető rendszerben.

Felmerül azonban a kérdés, miért észlelik az emberek az őket körülvevő világot igazságosnak és törvényesnek, ha egyszer annyi igazságtalansággal és jogtalansággal találkozhatnak a környezetükben. A szociálpszichológusok által kínált egyik válasz szerint az emberek általában motiváltak arra, hogy higgyenek egy „igazságos világban” (pl. Lerner 1980; Olson és Hafer 2001). Ennek a válasznak az az alaptétele, hogy egy kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen és önkényesen igazságtalan világban élni akkora fenyegetettségérzettel járna, hogy az emberek inkább abba az illúzióba kapaszkodnak, hogy mindenki csak azt kapja, amit megérdemel. Erre az alapvető felismerésre támaszkodik a rendszerigazolás elmélete (Jost és Banaji 1994). Ez az elmélet kisebb súlyt fektet a folyamat egyetemes, pszichodinamikus értelmezésére, inkább a szociális tanulás, az intézményesített normák és az ideológia erejének hatását hangsúlyozza.

A SZTEREOTÍPIÁK MINT IDEOLOGIKUS IGAZOLÁSOK

Az emberek a gondolatokat és vélekedéseket igen gyakran úgy állítják az őket körülvevő társas világ igazolásának szolgálatába, hogy olyan sztereotípiákat tartanak fenn a hátrányos helyzetű csoportok tagjairól, amelyek megmagyarázzák az egyenlőtlenséget. Ebből a nézőpontból szemlélve az a sztereotípia, amely szerint a feketék (vagy a spanyolajkú amerikaiak, vagy a fizikai munkások) kevésbé intelligensek és szorgalmasak, mint más, sikeresebb csoportok, az adott csoport többivel szembeni tetemes hátrányát hivatott ideologikusan igazolni. Ezt az igazolási vagy racionalizációs funkciót már Katz és Braly (1933), valamint Allport (1954) is felismerte, ám közvetlen tanulmányozás tárgyává csak nemrégiben lett, amikor egy jelenség kognitív és ideológiai elemzése újra összekapcsolódni látszik.

A szociológus Jackman és Senter (1983) kérdőíves vizsgálatá-

nak adatai szerint az ideológiai értékek és a sztereotípiák a társadalomban viszonylag egységesek, és mind nemi, mind etnikai szempontból a domináns csoportok érdekeinek felelnek meg. Hoffman és Hurst (1990) kísérleti vizsgálatában a személyek fikatív csoportokról alkottak sztereotípiákat, racionálva a munkához kapcsolódó és a szociális szerepek egyenlőtlenségét; a szerzők ezért nyíltan megkérdőjelezték azt a felfogást, amely szerint a sztereotípiának van „valóságmagva”; szerintük a sztereotípiatartalmak racionalizációs és nem észlelési folyamatokat tükröznek. Ridgeway (2001) szintén olyan kísérleti és terepvizsgálatokat foglal össze, amelyek szerint az emberek a szemtől szembeni interakciók során olyan hiedelmeket alakítanak ki a résztvevők státusával kapcsolatban, ami legitimálja és fenntartja a strukturális egyenlőtlenségeket. Az ilyen kutatások mind azt mutatják, hogy a sztereotípiák tulajdonképpen ideológiai eszközök a csoportok közötti egyenlőtlenségek igazolására vagy magyarázatára.

A rendszerigazoló sztereotípiák legmeglepőbb és legszélsőségségsőbb példája az, amikor egy alacsony státusú csoport tagjai a meglévő hierarchia igazolására saját magukról kedvezőtlen sztereotípiát tesznek a magukévá, másokról pedig kedvezőeket vallanak (Jost és Banaji 1994). Ez a folyamat vezet a külső csoportot előnyben részesítő attitűdök és vélekedések kialakulásához. Az ilyesfajta gondolatokat és igazolásokat az embernek gyerekkorában addig tanítják, míg nem tudatosan kezdenek működni (Bem és Bem 1970). A rendszert igazoló ideológiák és sztereotípiák végül ugyanolyan észrevétlenek lesznek, mint a víz a halak számára.

A külső csoportot előnyben részesítő sztereotípiák extrém és normál körülmények között

Pszichológiai szempontból az különösen a megdöbbenő, hogy a hátrányos helyzetű emberek igazolják éppen azt a társadalmi rendszert, amelyik hátrányosan megkülönbözteti őket. Úgy tűnik mindazonáltal, hogy az emberek néha még saját egyéni és kollektív érdekeiknél is fontosabbnak tartják a társadalmi rend megőrzését, amint a mottóként szereplő James Baldwin-idézet is tanúsítja. A közvélemény-kutatás területéről több ismerős példa kínálkozik, így az, hogy Amerikában csak nagyon kevés nő támo-

gatja a régóta javasolt, de máig be nem vezetett alkotmánymódosítást a női egyenjogúságról (Gurin 1985; Mansbridge 1986), vagy az, hogy milyen kevésbé támogatja az amerikai munkásosztály a javak újraelosztását célzó szociálpolitikát (Kluegel és Smith 1986; Piven és Cloward 1977).

Még drámaibb példákat találhatunk a koncentrációs táborokról és a rabszolgaságról szóló történeti visszaemlékezésekben. Anna Freud, Bruno Bettelheim és más pszichoanalitikus szerzők „az agresszonnal való azonosulás” jelenségéről szóló munkáikban felvetették, hogy a szélsőséges igazságtalanság és megfosztottság áldozataiban kialakulhatott az ingroup rejtett elutasítása és a külső csoport iránti preferencia. Felkavaró példát kínál erre egy, a holokauszt idejében játszódó történelmi regény, amelyben egy fiatal cigányfiú először találkozik egy náci tiszttel. *A festett madár* című regényében Jerzy Kosinski így írja le a fiú érzéseit:

„A tiszt egész lényében volt valami emberfeletti... Úgy tűnt, olyan elegáns tökélyt testesít meg, amit semmi sem lehet képes beszennyezni. Ezt sugározta sima, fényes arcbőre, csúcsos sapkája alól kilátszó világosszőke haja, tiszta, acélos tekintete... Arra gondoltam, milyen pompás lenne, ha nekem is ilyen ragyogó és szőrtelen arcom lehetne ahelyett a cigány ábrázat helyett, amitől minden jóra való ember irtózik...” (100).

A rendszerigazolás hasonlóan zavarba ejtő eseteivel találkozni a jelenleg is működő afrikai és dél-amerikai rabszolga-kereskedelemlről szóló beszámolókbán. Egy, a *Newsweek* magazinban 1992-ben megjelent cikk (Masland és munkatársai 1992) egy 25 éves mauritániai rabszolga szavait idézi:

„Rabszolga vagyok, az egész családom is rabszolga... Néha jól bánnak velünk, néha rosszul, de csak a gyerekeket verik meg... Az úr az úr, a szolga pedig szolga. Az urak fehérek, a rabszolgák feketék... Természetes, hogy nekünk, feketéknek a fehéreket kell szolgálnunk” (32).

Ilyen egyedi példákkal persze csak ritkán és szélsőséges körülmények között találkozhatunk. Azért írtuk le őket, hogy megmutassuk, a status quo fenntartásáért hozott pszichológiai áldozatokra

még az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás legszörnyűbb rendszereiben is van példa. Ha ilyen borzasztó körülmények között is megjelenik valamilyen mértékben a rendszerigazolás, képzelhető, mennyivel gyakoribb a normális hétköznapi életben.

A csoportközi viszonyok korai kutatói között széles körben elfogadott volt az a feltételezés, hogy a hátrányos helyzetű csoportok tagjai, például az zsidók és a feketék kényszerűen internalizálták a társadalom velük szembeni elfogultságait, és ezáltal valamiféle csoportszintű „kisebrendűségi komplexus” áldozataivá váltak (pl. Allport 1954; Bettelheim 1960; Lewin 1941). Erre a következtetésre jutott Clark és Clark (1947) is híres vizsgálatukban, amelyben kimutatták, hogy a fekete gyerekek is jobban szeretik a fehér játék babákat. Sadchev és Bourhis (1985; 1987; 1991) több laboratóriumi vizsgálatban meggyőzően kimutatták, hogy ha az emberek magas státusú vagy hatalmi helyzetben lévő csoportba kerülnek be, akkor a saját csoportot, míg ha alacsony státusú vagy alávetett csoportba kerülnek be, akkor a külső csoportot részesítik előnyben.

1. táblázat. Az ingroupot előnyben részesítő, a külső csoportot előnyben részesítő, és a két csoportot egyenlően megítélő kísérleti csoportok száma és százalékos aránya

	Az ingroup előnyben részesítése	Pontosan egyenlő megítélés	A külső csoport előnyben részesítése
Magas státus Szám Százalékos arány	20 100%	0 -	0 -
Egyenlő státus Szám Százalékos arány	27 73%	2 5%	8 22%
Alacsony státus Szám Százalékos arány	3 15%	0 -	17 85%

Megjegyzés: A táblázat Mullen, Brown és Smith (1992) metaanalitikus vizsgálatából származik. Mullen és munkatársai a pozitív Z-értéket az ingroup, a negatív a külső csoport előnyben részesítése jelének tekintették, a 0-s Z-érték pedig egyenlőséget jelent

Mivel a csoportközi viszonyokról szóló szakirodalomban a külső csoport előnyben részesítésével kapcsolatos bizonyítékokat gyakran alulértékelik, az 1. táblázatban olyan formában mutatjuk be egy nagy hatású médiavizsgálat eredményeit (Mullen és munkatársai 1992), hogy az outgroupot, illetve az ingroupot előnyben részesítő, valamint az egyenlő preferenciát mutató csoportok százaléka az ingroup viszonylagos státusának függvényében legyen látható. Ebből az elrendezésből kitűnik, hogy a magas, vagy a mással egyenlő státusú csoportokban valóban erős az ingroup melletti részrehajlás tendenciája, az alacsony státusú csoportok azonban a külső csoport javára részrehajlóak. Az ilyen csoportok tagjai szerint a másik csoport tagjai intelligensebbek, igyekvőbbek stb., mint a saját csoportjuk tagjai. Az ilyen jellegű eredmények hatására Jost és Banaji (1994) amellettt érvelnek, hogy számos alacsony státusú csoport legitimnek fogadja el állítólagos alacsonyabbrendűségét, és ahelyett, hogy az önbecsülésük vagy az ingroupon belüli szolidaritás növelésével próbálkoznának, értékeiket és ítéleteiket az egyenlőtlenséget fenntartó rendszer igazolásának és támogatásának szolgálatába állítják. Ez az értelmezés bizonyos értelemben a marxi „hamis tudat” fogalmának újrafelfedezése is (Jost 1995; Jost és Banaji 1994).

Ellentétben más véleményekkel (pl. Mullen és munkatársai 1992) a külső csoport melletti részrehajlás létezését támogató bizonyítékok nemcsak a laboratóriumi csoportokban lelhetők fel. Számos terepvizsgálat, többek között Brown (1978), Hewstone és Ward (1985), Jost, Burgess és Mosso (2001), Mlicki és Ellemers (1996), Skevington (1981), valamint Spears és Manstead (1989) tárt fel igen erős bizonyítékokat a külső csoport előnyben részesítése mellett különböző, alacsony státusú csoportokban. A jelentős számú, valós csoportban gyűjtött adatok tehát alátámasztják Roger Brown megfigyelését (1986, 558):

„Az alárendelt csoportok, például az amerikai feketék, a dél-afrikai bantuk, a guatemalai maják, vagy az indiai alsóbb kasztribe tagjai lenéznek, vagy legalábbis a közelmúltig lenézték, illetve leértékeltek a saját csoportjukat és pozitív attitűdöket tápláltak az őket elnyomó külső csoport iránt.”

Gyakran elhangzott az a kifogás, hogy a csoportközi viszonyok legelfogadottabb elmélete, a társas identitás elmélete nincs felkészülve rá, hogy a külső csoport melletti részrehajlást megfelelően tárgyalja (pl. Hewstone és Ward 1985; Hinkle és Brown 1990; Jost és Banaji 1994; Sidanius 1993). Az igazság azonban az, hogy ezt a jelenséget részletesen tárgyalták a társas identitás elméletének olyan képviselői, mint Turner és Brown (1978), Tajfel és Turner (1986), Spears és Manstead (1989) és mások. A rendszerigazolás elmélete sok tekintetben a társas identitás elmélete által lerakott alapokra kíván támaszkodni, csakúgy, mint ahogy a társas identitás elméletének megalkotói a társas összehasonlítás és a reális konfliktus elméleteire alapoztak (Tajfel és Turner 1986).

A KÜLSŐ CSOPORT ELŐNYBEN RÉSZESÍTÉSE ÉS A TÁRSAS IDENTITÁS ELMÉLETE

A társas identitás elméletét azért fejlesztették ki, hogy meg lehessen magyarázni azt a váratlan kísérleti eredményt, hogy interakciós előtörténettel nem rendelkező, „minimális” laboratóriumi csoportok részrehajlóak voltak az ingroup javára a sztereotipizálás, a teljesítmények értékelése és az erőforrások odaítélése tekintetében (Tajfel és Turner 1986). Az elmélet megalkotói Festinger társas összehasonlítás-elméletére alapozva úgy érveltek, hogy mivel az embereknek nagy a kedvező önértékelés iránti igényük és mivel a csoporttagság fontos részét képezi az énfogalomnak, az emberek saját csoportjukat kedvezőbben ítélik meg, mint a külső csoportot (pl. Tajfel és Turner 1986; Turner 1975). A társas identitás elmélete szerint tehát létezik egy egyéni és kollektív önértékelésünk növelésére irányuló általános hajtóerő, ami arra készteti az embereket, hogy az ingroup és releváns outgroupok között összehasonlításokat tegyenek az előbbi javára (pl. Hogg és Abrams 1988; Tajfel és Turner 1986).

Igaz ugyan, hogy a társas identitás elmélete az ingroup előnyben részesítését úgy tekinti, mint olyan jelenséget, amely sokféle társas csoport sokféle tagjára általánosítható (Hogg és Abrams 1988; Mullen és munkatársai 1992; Tajfel és Turner 1986), sokat köszönhetünk ennek az elméletnek, abban a tekintetben is, hogy segít megértenünk, mikor és hogyan „fogadják el” alacsony társa-

dalmi státusú csoportok állítólagos alacsonyabbrendűségüket, és mikor dacolnak ezzel a szereposztással (pl. Ellemers és munkatársai 1993; Mummendey és Schreiber 1984; Spears és Manstead 1989; Turner és Brown 1978; van Knippenberg 1978; Wright és munkatársai 1990). A tekintélyesen gyarapodó szakirodalomban háromféle magyarázatot különböztethetünk meg arra nézve, hogy miért részesítik előnyben a külső csoportot az alacsony státusú csoportok. Az egyik magyarázat az azonosulás és ellenazonosulás „önkategorizációs” folyamataira épít (Tajfel és Turner 1986), egy másik megkülönbözteti az összehasonlítási dimenziók közül azokat, amelyek „relevánsak”, illetve „irrelevánsak” a státuskülönbségekre nézve (van Knippenberg 1978), a harmadik pedig a státuskülönbségek észlelt legitimitásával és stabilitásával magyarázza a jelenséget (Turner és Brown 1978).

Az első magyarázat szerint az alacsony státusú csoportok tagjai olyan mértékben elfogultak a külső csoport javára, amilyen mértékben kerülnek az azonosulást saját, negatívan értékelt csoportjukkal és azonosulnak, ehelyett a pozitívan értékelt outgroup tagjaival (Tajfel és Turner 1986). Több szerző is érvelt már amellett, hogy az alacsony státusú csoportok tagjainak leginkább preferált választása általában az ellenazonosulás (pl. Ellemers és munkatársai 1988; Lewin 1941; Tajfel 1978), és a kutatási eredmények is azt mutatják, hogy ha az egyéni mobilitás vagy a csoportból való kilépés lehetősége adott, az alacsony státusú csoportok tagjai többnyire élnek vele (Lalonde és Silverman 1994; Wright és munkatársai 1990). Azt is kimutatták, hogy azok, akik csak gyengén azonosulnak egy alacsony státusú ingrouppal, kevésbé elkötelezettek a csoport iránt és nagyobb valószínűséggel vágnak arra, hogy egy másik csoportba kerüljenek át, mint azok, akik erősen azonosulnak az ingrouppal (Ellemers és munkatársai 1997).

Bár kézenfekvőnek tűnik, hogy az alacsony státusú csoportoknál az ingrouppal való azonosulás szintje jelezze előre az ingroup vagy a külső csoport előnyben részesítését, illetve ennek az elfogultságnak az intenzitását, jó okunk van azt gondolni, hogy az ideológiai tényezők, mint például a rendszer legitimitásának észlelése meghatározóbb szerepet játszik. A „csoporttudatosság felkeltéséhez” például nőknél és kisebbségi csoportoknál nemcsak a saját csoporttal való azonosulás szükséges, hanem az is, hogy az

érintettek a csoport alacsony státusát törvénytelennek és igazságtalannak lássák (pl. Gurin 1985; Kluegel és Smith 1986). Ebből a szempontból tehát a csoporttal való azonosulás valószínűleg szükséges, de nem elégséges feltétele az outgroup iránti elfogultság elutasításának.

A másodikfajta magyarázat szerint az alacsony státusú csoportok tagjai elfogadják kisebbségüket és előnyben részesítik a külső csoportot azokban a dimenziókban, amelyek erősen relevánsak a státuskülönbségek szempontjából, ám az ingroup javára elfogultak az irreleváns dimenziókban, ezzel kompenzálva az egyébként negatív társas identitásukat (pl. van Knippenberg 1978). Valóban, bőségesen akad empirikus bizonyíték emellett (pl. Mullen és munkatársai 1992; Mummendey és Schreiber 1984; van Knippenberg 1978). Skevington (1981) például a képesített ápolók csoportjai közötti viszonyokat tanulmányozta, és azt találta, hogy az alacsonyabb státusú csoport tagjai a másik csoportot intelligensebbnek, törekvőbbnek, felelősegteljesebbnek, szervezettebbnek és magabiztosabbnak ítélték a saját csoportjuknál, ugyanakkor önmagukat vidámabbnak, figyelmesebbnek, boldogabbnak és gyakorlatiasabbnak tartották, mint a másik csoport tagjait. Azt a stratégiát, hogy az emberek az alacsony státusból eredő hátrányokat az ingroupnak a státuskülönbségekhez nem kapcsolódó tulajdonságokban való erős felértékelésével kompenzálják, Tajfel és Turner (1986) „társas kreativitásnak” nevezte.

A harmadik típusú magyarázat – és ez az, ami a leginkább kapcsolódik a rendszerigazolás elméletének érdeklődési köréhez – a társas/társadalmi rendszer legitimitásának és stabilitásának észlelésére alapoz (pl. Tajfel és Turner 1986). Konkrétan azt találták, hogy az alacsony státusú csoport tagjai elfogadják alsóbbrendűségüket a státuskülönbségekkel kapcsolatos dimenziókban, és előnyben részesítik a külső csoportot, amennyiben a státuskülönbségeket legitimnek és változatlanak látják (Turner és Brown 1978). Így az, hogy az alacsony státusú csoport tagjai elfogadják-e állítólagos alacsonyabbrendűségüket, eszerint az elmélet szerint attól függ, látnak-e az adott társadalmi rendszerrel szemben „kognitív alternatívákat” – ami akkor jellemző, ha a rendszert illegitimnek és instablnak látják. Bár jelenleg még nem létezik olyan publikált

kutatás, ami a társadalmi rendszerekkel kapcsolatban a legitimitás és a stabilitás észlelése, valamint a hamis gondolkodás közötti összefüggést vizsgálta volna, a társas identitás elmélete hangsúlyozta ezen változók fontosságát a csoporttal való azonosulás és a csoportközi viselkedés előrejelzésében (pl. Caddick 1982; Ellemers és munkatársai 1993; Turner és Brown 1978).

A társas identitás elméletének hatása a rendszerigazolás nézőpontjára

A társas identitás elmélete fontos előfutára a rendszerigazolás elméletének, legalább három értelemben is. Először is, a csoportközi viszonyokat szociálpszichológiai nézőpontból próbálja megmagyarázni, amikor azt jósolja, hogy a csoportok státusában vagy sikerességében mutatkozó különbségek hatással vannak arra, ahogyan az egyes tagok a saját és a más csoportokat észlelik, ez az észlelés pedig befolyásolja a csoportok jövőbeli viszonyát és magának a társadalmi rendszernek az életképességét is (pl. Tajfel és Turner 1986; Wright és munkatársai 1990). Másodszor, az elmélet az ingroup, illetve a külső csoport javára való elfogultság magyarázatához olyan ideológiai változókat is bevezet, mint a státushierarchia legitimitásának és stabilitásának észlelése (pl. Ellemers és munkatársai 1993; Tajfel és Turner 1986; Turner és Brown 1978). Harmadszor, az elméletnek az a gondolata, hogy a társas csoportok olyan ideológiai magyarázatokat alakítanak ki, amelyek igazolják más csoportokkal szembeni versengésüket, összekapcsolható azzal a szemlélettel, amely szerint a domináns csoportok ideológiáinak igen nagy meggyőző erejük van – ez a két gondolat pedig együtt segít megérteni, miért találnak végül is kedvező fogadtatásra a társadalmi és anyagi egyenlőtlenségeket igazoló sztereotípiák és más gondolatok még az alárendelt csoportok köreiből is (pl. Hogg és Abrams 1998; Jost és Banaji 1994).

A társas identitás elméletének mindazonáltal megvannak azok a korlátai, amelyek miatt a rendszerigazolás elmélete szempontjából inkább kiindulópontnak, semmint végcélnek tekinthető (Jost és Banaji 1994). A legfontosabb korlát az, hogy a társas identitás elméletének követői viszonylag keveset foglalkoztak azzal, hogy mikor fogadják el az alacsony státusú csoportok a status

quót és mikor lázadnak föl ellene. Turner és Brown (1978) szerint például „az alárendelt csoportok annál jobban keresik a domináns csoporttal szembeni pozitív megkülönböztetés lehetőségét, minél kevésbé érzélik úgy, hogy alárendeltségük inherens, megváltoztathatatlan és jogos” (207), ám elméletük nem mondja meg, milyen esetben érzélik a rendszert „inherensnek, megváltoztathatatlanak és jogosnak”, és mikor nem. A társas identitás kutatói vizsgálták a legitimitás és a stabilitás észlelését, ám ezek csak független változóként jelentek meg az elméletben (pl. Caddick 1982; Ellemers és munkatársai 1993; Turner és Brown 1978). A társas identitás elmélete így hát nem sokat mondott arról, milyen oki tényezők befolyásolják a legitimitás észlelését, vagy hogy miért látnák egyáltalán legitimnek a rendszert az alárendelt csoportok tagjai, amikor ez a látásmódjuk éppenséggel ellenkezik azzal a motivációval, hogy a saját csoportot preferálják. A társas identitás elméletének alapfeltevése szerint az emberek arra motiváltak, hogy saját csoportjukat előnyben részesítsék más csoportokkal szemben, ám ez a motiváció feltűnően hiányzik minden olyan esetben, amikor a külső csoport előnyben részesítésével találkozunk – még akkor is, ha ez a legitimitás és a stabilitás észlelése mellett történik.

A rendszerigazolás elmélete ezzel szemben az igazságtalanság eltűrésével kapcsolatos irodalomból merít (Jost 1995), és feltételezi, hogy igenis létezik olyan motiváció, amely a status quo fenntartására és legitímálására irányul, és amely még a hátrányos helyzetű csoportok tagjainál is jelen van (bár igaz, többnyire kisebb mértékben). A rendszerigazolás elmélete keretében végzett kutatások továbbá függő- és moderátorváltozóként kezelték a legitimitást és a stabilitást; például akkor, amikor kimutatták, hogy a sztereotipizálás erősíti a státuskülönbségek észlelt nagyságát, jogosságát és stabilitását (Jost, Burgess és Mosso 2001). Ez az elmélet tehát alaposabban meg kíván vizsgálni több, a társas identitás elméletalkotói által bevezetett, társadalmi szerkezettel kapcsolatos változót.

Úgy tűnik, már maga Tajfel is felismerte a társas identitás elméletének néhány korlátját, amikor azt írta:

„Ezt a 'felsőbbrendű' és 'alsóbbrendű' csoportok közötti aszimmetriát bizonyos mértékig a csoportközi viszonyok társas iden-

titás-elméleti megközelítése is felismerte, amikor megállapította, hogy a különböző státusú csoportok tagjai különböző stratégiákat alkalmazhatnak arra, hogy megkülönböztessék magukat... Ez azonban még nem elég...” (Tajfel 1984, 700).

Máshol pedig konkrétan az igazságosság észlelésének fontosságára hívta fel a figyelmet annak megértéséhez, hogy mikor fogadják, és mikor utasítják el a csoporttagok a társadalmi rendszert:

„a társadalmi igazságosság kutatásának egyik fontos követelménye az lenne, hogy részletesen kimutassa a társadalmi mítoszok és az igazságtalanság általános elfogadottsága közötti összefüggést, valamint, hogy megkísérelje meghatározni azokat a társas-pszichológiai feltételeket, amelyek várhatóan kikezdi és felszámolják ezt az elfogadottságot” (1982, 164).

Úgy tűnik, mintha Tajfel itt az igazságosság észlelésének kutatóihoz fordulna, derítsék ki ők, mikor igazolják az emberek a rendszert, és mikor nem. A jelek szerint arra céloz, hogy szükség van egy olyan elméletre, amely a „hamis tudattal” foglalkozik. Nyilvánvaló, hogy mindkét törekvés a rendszerigazolás elméletének kiemelt célja, amelyek implikációinak vizsgálatára a folyamatosan fejlődő kísérleti paradigmák keretében kerül sor. Az alábbiakban az elmélet rövid áttekintése után ismertetünk egy olyan kísérleti eljárást, amely révén még többet tudhatunk meg az ingroup és a külső csoport iránti elfogultságról, valamint a társas-identitás-elmélet alkotói által beazonosított számos változó, így például a csoporttal való azonosulás, a tulajdonságok relevanciája és az észlelt legitimitás szerepéről.

EGY KÍSÉRLETI PARADIGMA A RENDSZERIGAZOLÁS-ELMÉLET VIZSGÁLATÁRA

A külső csoport iránti pozitív elfogultság jelenségét olykor azzal utasították el, hogy az csupán kísérleti műtermék, és nem fordul elő a „valós” csoportok kontextusában. Mullen és munkatársai (1992) például azt írják: „a státus fogalmának átmeneti és feladatspecifikus meghatározása ahhoz a téves következtetéshez

vezet, hogy az ingroup javára való elfogultság főként a magas státusú csoportokra jellemző” (118). Az itt összefoglalt kutatási paradigma egyik célja, hogy az ingroup, illetve a külső csoport iránti elfogultságot a státus olyan kísérleti manipulációjával vizsgálja, amely se nem „átmeneti”, se nem „feladatspecifikus”. E célból olyan kísérleti paradigmát igyekeztünk megtervezni, amelyben az ingroup, illetve a külső csoport javára történő megkülönböztetés tényleges, való életbeli csoporttagságok összefüggésében vizsgálható, miközben a viszonylagos szociális státus kísérletileg oly módon manipulálható, hogy az ingroup szociális státusa miatti különbségek valóban csak a státus változásainak legyenek tulajdoníthatók, és nem más, a valós csoportokkal kapcsolatos tényezőknek.

A szociális státus manipulációját itt most a társadalmi-gazdasági siker terminusai segítségével végeztük el. Ez azért történt így, hogy nagyobb ökológiai validitást érjünk el, mint a korábbi vizsgálatokban alkalmazott kísérleti manipulációk, amelyek „kreativitást” (Sachdev és Bourhis 1987; 1991), „gondolkodási képességeket” (Turner és Brown 1978), vagy más „átmeneti, feladatspecifikus tényezőket” (pl. Mullen és munkatársai 1992, 118) mérő tesztekre adott visszajelzéseken alapultak. Mivel a rendszerigazolás elmélete különösképpen releváns a gazdagságra és a szegénységre adott kognitív válaszok megértése szempontjából, az ingroup szociális státusát relatív szocioökonómiai sikerként operacionalizáltuk.

Az észlelt szocioökonómiai siker változtatásának alapeljárása a következő. Miután a kutatásban részt vevő egyetemisták megérkeznek a kísérletre, amely „Az absztrakt gondolkodás egyetemközi vizsgálata” címet viseli, azt az információt kapják, hogy egy olyan kutatási projektben fognak részt venni, amely azt vizsgálja, „mi az oka a különböző egyetemeken végzett hallgatók társadalmi és gazdasági sikerességében mutatkozó különbségeknek”. A résztvevők fele olyan statisztikákat kap, amelyek szerint az ő egyetemükön végzett öregdiákok szignifikánsan kevésbé sikeresek szocioökonómiai teljesítményüket tekintve, mint a rivális outgroup tagjai, míg a csoport másik felével azt hitetik el, hogy az ingroup sikerebb a külső csoportnál. Az említett statisztikákban az átlagos jövedelemre, a pályafutásra és az előléptetésekre, a betöltött foglalkozások státusára, a továbbképzésre sikeresen jelentkezők ará-

nyára, valamint a posztgraduális képzésben töltött évek átlagára vonatkozó adatok szerepelnek. A 2. táblázatban a Maryland Egyetem hallgatóival végzett vizsgálat (pontosabban annak „kevésbé sikeres” feltételének) anyaga látható (további információért lásd még Jost és Burgess 2000).

2. táblázat. Példa az észlelt szocioökonómiai sikeresség manipulálására használt anyagra

	Virginiában végzettek	Marylandben végzettek
Jövedelem		
Átlagos évi jövedelem a diplomaszerezés után 5 évvel	\$ 38 500	\$ 24 700
Átlagos évi jövedelem a diplomaszerezés után 10 évvel	\$ 53 200	\$ 39 500
Átlagos évi jövedelem a diplomaszerezés után 20 évvel	\$ 69 700	\$ 54 100
Átlagos évi jövedelem nyugdíjba vonuláskor	\$ 78 300	\$ 62 500
Pályafutás és előrehaladás		
Előléptetések átlagos száma a diplomaszerezés után 5 évvel	2,4	1,3
Előléptetések átlagos száma a diplomaszerezés után 10 évvel	5,3	3,0
Előléptetések átlagos száma a diplomaszerezés után 20 évvel	9,5	6,2
Nagyvállalati vezérigazgatók száma az adott egyetemről	41	17
Posztgraduális képzés		
Posztgraduális képzésben eltöltött évek átlagos száma	1,3	0,4
Orvosi képzésre felvettek százaléka	44%	21%
Jogi képzésre felvettek százaléka	43%	19%
Üzleti képzésre felvettek százaléka	57%	30%
Egyetemi szintű továbbképzésre felvettek százaléka	60%	41%
Főiskolainál magasabb szintű diplomát szerzettek százaléka	49%	23%

Forrás: U.S. News and World Report 1993; The Chronicle of Higher Education 1994

Ezt az eljárást a mai napig sikeresen alkalmazták kísérletek egész sorában a Yale Egyetem, a Maryland Egyetem, és a Californiai Egyetem Santa Barbara-i campusán (UCSB) hallgatóival, mint ingroup-tagokkal, valamint a Stanford Egyetem, a Virginiai Egyetem és a Californiai Egyetem Los Angeles-i campusán (UCLA), mint képzelt outgroup-tagokkal. A három kísérletet ebben a fejezetben rövidített formában mutatjuk be; ebből kettő részletesebben már szerepelt más írásokban (Jost 1996; Jost és Burgess 2000, 5. fejezet). A manipulációk ellenőrzései azt mutatják, hogy a szocioökonómiai sikerességre vonatkozó statisztikákat (amelyekről a diákok úgy tudták, hogy a U.S. News and World Reportból, illetve a Chronicle of Higher Educationből származnak) a vizsgálati személyek hitelesnek és meggyőzőnek fogadták

el. Ezek a vizsgálatok azt is megmutatják, hogy a viszonylagos szocioökonómiai sikerességnek nagy hatása van az ingroup, illetve a külső csoport tagjairól kialakított sztereotípiákra és értékelésekre. Általános szabályként fogalmazható meg, hogy míg a „sikeresebb” feltételbe történő véletlenszerű besorolás az ingroup javára való elfogultsághoz vezet – vagyis olyan nézetek kinyilvánításához, melyek szerint a saját csoport számos sztereotipikus jellemző mentén fölényben van a külső csoporttal szemben, addig a „kevésbé sikeres” feltétel a külső csoport javára történő torzításhoz vezet – vagyis olyan hiedelmek kinyilvánításához, amelyek szerint a külső csoport a felsőbbrendű.

Fontos megjegyezni, hogy ezt a válaszmintázatot az attribúciókat mérő kvalitatív, nyílt eszközökkel is megkaptuk, ahol a válaszadókat nem korlátozzák a kutatók elvárásai. A Yale Egyetemen végzett vizsgálatban a viszonylagos szocioökonómiai sikeresség észlelésének befolyásolása után a résztvevők a következő instrukciót kapták: „Kérjük, gondoljon a Yale-en és a Stanfordon végzett diákok társadalmi és gazdasági sikerességének különbségeire. Tud-e valamilyen magyarázatot vagy igazolást adni arra, miért különbözik a Yale-en és a Stanfordon végzettek szocioökonómiai sikere?” A résztvevők ezután 2–3 percet kaptak, hogy előre megszámozott helyeken legfeljebb öt választ felsoroljanak. A nyílt kérdésre adott válaszokat két független megfigyelő aszerint kódolta, hogy azok az ingroupra (a Yale-re) vagy a külső csoportra (Stanford) vonatkoznak-e, illetve hogy kedvező, kedvezőtlen vagy semleges állítást fogalmaznak meg a kérdéses csoportról.

Amikor a Yale diákjai a magas szocioökonómiai siker feltételébe kerültek, az ingroup tulajdonságaira utaló magyarázatok általában igen kedvezőek voltak (pl. „A yale-iek talán okosabbak”; „A Yale-re olyan diákokat vesznek föl, akiknek jobbak a jegyeik és veleszületetten motiváltabbak”). A független megítélők szerint az ingroupal kapcsolatos állítások 81,5%-ának volt kedvező, s mindössze 2,4%-ának volt kedvezőtlen tartalma. Amikor a magas státusú csoportba soroltak a külső csoportról írtak, állításaik 42,1%-a volt kedvezőtlen (pl. „Mivel a Stanfordon sok sportosztályt adnak, sok sportoló jár hozzájuk, akik nem olyan intelligensek, mint a rendes úton bejutott diákok”; „A stanfordiak valahogy olyan felületesebbek. Csak végigszántanak a dolgok felszínén anélkül,

hogy a mélyebb okokat keresnék”). A külső csoporttal kapcsolatos magyarázatoknak mindössze 15,8%-a volt kedvező.

Azoknál a yale-i diákoknál, akiket az alacsony szocioökonómiai sikeresség feltételébe soroltak, nagyon más eredmények születtek. Ebben a feltételben az ingroupal kapcsolatos magyarázatoknak mindössze 12,3%-a ítéltetett kedvezőnek, míg 42,5% volt kedvezőtlen (pl. „A Yale tele van könyvmolyokkal és tökfilkókkal”; „A yale-i diákok túlságosan idealisták, és általában gyakorlatlan, vagy hamis elképzeléseik vannak a valódi életről”). A külső csoportot érintő magyarázatok közül 62,2% volt kedvező (pl. „A Stanford színvonalasabb oktatást nyújt, mint a Yale”; „A Stanfordon jobban megválogatják a diákokat, így oda okosabb emberek járnak”), és mindössze 4,2% volt kedvezőtlen. A kevésbé sikeres csoportok tehát elfogultak a külső csoport javára a szocioökonómiai sikeresség attribúcióiról szóló nyílt kérdőíveken.

A csoportközi viszonyok szakirodalmi a sztereotípiákhoz, értékelésekhez, az erőforrások elosztásához, valamint a társas ítéletek más fajtáihoz hasonlóan az ingroup és a külső csoport tagjaival kapcsolatos attribúciók esetében is azok etnocentrikus jellegét hangsúlyozta (Cooper és Fazio 1986; Hewstone 1990; Pettigrew 1979). Az az elképzelés, mely szerint az emberek az eredmények attribúcióiban a saját csoportjuk javára torzítanak, a társas identitás elméletével is igencsak összhangban áll. A mi kutatásunk azonban azt mutatja, hogy az alacsony státusú csoportok tagjai alárendelt pozíciójukat nem helyzeti tényezőknek vagy enyhítő körülményeknek tudják be, hanem úgy tűnik, az egyenlőtlenséget az ingroup kedvezőtlen, illetve a külső csoport kedvező tulajdonságaival kapcsolatos attribúciók formájában internalizálják.

A rendszer-igazolási elemzés szerint a társadalmi vagy anyagi szempontból alacsonyabban álló csoportok tagjai olyan mértékben értékelik le az ingroupot és elfogultak a külső csoport javára, amilyen mértékben igazságosnak, jogosnak és igazolhatónak látják a fennálló társadalmi rendszert. Hipotézisünk szerint tehát az észlelt legitimitás negatívan viszonyul az ingroup előnyben részesítéséhez az alacsony státusú csoportok tagjai körében, amennyiben azok az emberek, akik elfogadják az őket hátrányos helyzetbe hozó status quo ideológiai igazolását, nagyobb valószínűséggel „nyugszanak bele” saját alacsonyabbrendűségükbe. Másrészt az észlelt legitimitás pozitívan jár együtt az ingroup előnyben ré-

szesítésével a magas státusú csoportokban, amennyiben azok magabiztosságot és megbecsülést nyernek abból a tudatból, hogy az előnyük jogos; a felsőbbrendűség érzetét növeli, ha a rendszert igazságosnak, legitimnek és igazoltnak látják.

Ez az interakciós hipotézis némileg különbözik attól, amit a társasidentitás-elmélet alkotói előre jeleztek. Turner és Brown (1978) hipotézise szerint „illegitim státusviszonyok között a csoportok erősebben torzítanak az ingroup javára, mint legitim státusviszonyok között” (210), függetlenül az ingroup státusától. Érvelésük szerint az észlelt illegitimitás a státuskülönbségek rendszerét ingataggyá és bizonytalanná teszi, aminek a hatására mindkét csoport a fölérendelt pozícióra törekszik (lásd még Caddick 1982). Ez a gondolatmenet azt a hipotézist implikálja, mely szerint itt egyszerű főhatásról van szó: az ingroup javára való elfogultság ezek szerint gyakoribb kell, hogy legyen azoknál az embereknél, akik a státuskülönbségek legitimitását csekélynek érzelik. Így, bár a társas identitás elmélete és a rendszerigazolás elmélete ugyanolyan jóslatot fogalmazott meg az alacsony státusú csoporttagok viselkedésére nézve, a két nézőpont más jóslat a magas státusú csoportok tagjaira vonatkozóan.

A Maryland Egyetem hallgatóival végzett kísérletben az észlelt szocioökonómiai sikeresség manipulálására a fentebb leírt módszert alkalmaztuk. Ezt követően a résztvevőket megkérdeztük, mennyire igazságos vagy igazságtalan, mennyire igazolható vagy igazolhatatlan, és mennyire jogos vagy jogtalan az ingroup (Maryland Egyetem) és a külső csoport (Virginiai Egyetem) közötti, szocioökonómiai sikerességbeli különbség. A három kérdésre adott válaszait átlagolva létrehoztunk egy, az észlelt legitimitást jelző általános indexet. Megkértük őket továbbá, hogy osztályozzák az ingroupot és a külső csoportot státus-releváns (intelligens, szorgalmas, verbális érvelésben jártas) és státus-irreleváns (barátságos, becsületes, érdekes) tulajdonságok mentén.

Amint az 1. táblázaton látható, az észlelt legitimitás elősegíti az ingroup előnyben részesítését a magas sikeresség feltételébe sorolt személyeknél, ám gyengíti (és ezzel erősíti a külső csoport előnyben részesítését) az alacsony státusú csoportok tagjai között. Ugyanezt az interakciós mintázatot figyeltük meg a Yale-vizsgálatban is (Jost 1996), ami arra utal, hogy a csoportközi viszonyok elemzésében helyesen összpontosítottunk a legitimitáció kérdé-

sére. Az észlelt legitimitás a jelek szerint ellentétes hatással van a magas és az alacsony státusú csoportok tagjaira, ahogyan azt a rendszerigazolás elmélete bejósolja, ellentétben Turner és Brown (1978) felvetésével.

Jost és Burgess (2000) továbbá azt is megfigyelték, hogy az alacsony szocioökonómiai sikeresség feltételébe sorolt marylandi diákok saját csoportjuk iránt szignifikánsan ambivalensebb attitűdöket tápláltak, mint azok, akiket a magas sikeresség feltételébe soroltak. Ez azzal a pszichológiai konfliktussal magyarázható, ami a csoport igazolása és a rendszerigazolás között fennáll, s amivel az alacsony státusú csoportok tagjainak szembe kell nézniük, a magas státusúaknak viszont nem. Az is felmerült, hogy az ilyen, pszichológiai szempontból jelentőséggel bíró csoportok esetében (ahol legalább közepes szintű motiváció áll fenn a csoport igazolására) az ingroup iránti ambivalencia együtt növekszik a rendszerigazolás fokával az alacsony státusú csoport tagjainál, viszont fordítottan viszonyul hozzá (vagyis, minél magasabb fokú a rendszerigazolás, annál jobban csökken) a magas státus feltételébe sorolt személyeknél. Pontosan ezt is találtuk. A státuskülönbségek legitimként történő észlelése növekvő ambivalenciával járt együtt az alacsony státusú csoport tagjainál, és csökkenő ambivalenciával a magas státusú csoport esetében.

A marylandi vizsgálat egyik potenciális korlátja, hogy az észlelt legitimitás mértékét csak bemértük és nem manipuláltuk, így a személyeket nem véletlenszerűen soroltuk az észlelt legitimitás, illetve illegitimitás feltételébe. Az UCSB-n végzett utóvizsgálat már tartalmazta az észlelt legitimitás kísérleti manipulációját. Miután a résztvevők megtudták, hogy a saját csoportjuk szocioökonómiai szempontból kevésbé volt sikeres, mint az UCLA-diákokat jelentő outgroup, egy-egy olyan esszét olvastak el, amelyeket állítólagosan az ingroup egy tagja írt (ez az állítás az absztrakt verbális érvelés vizsgálatával kapcsolatos fedőtörténet része volt). Az esszéket valójában úgy terveztük meg, hogy befolyásolják a szocioökonómiai különbségek észlelt legitimitását. A „magas legitimitás”-feltételben szereplő esszé például így hangzott:

„Két jó oka van annak, hogy az UCSB-n végzett diákok társadalmilag és gazdaságilag miért kevésbé sikeresek, mint az UCLA-n végzettek: 1. az UCLA változatosabb háttérű és gaz-

dagabb tapasztalatokkal rendelkező diákokat vesz föl, ezeknek az embereknek pedig határozottabb elképzeléseik vannak arról, hogy mihez kezdjenek az életben; 2. az általános vélekedés szerint (ami valószínűleg igaz!) az UCSB diákjai sokat járnak partikra, és nem veszik elég komolyan a tanulást. Bármelyik ok könnyen megmagyarázza az egyenlőtlenségeket. Ami az elsőt illeti, mindenki tudja, hogy az ambiciózus és nagy tudású emberek jobb helyzetben vannak ahhoz, hogy anyagi sikert érjenek el, és meg is érdemlik azt a sikert. Ami a második okot illeti, a potenciális munkaadók valószínűleg érzékenyek arra a jogos különbségre, ami a két intézményben szerzett végzettség között fennáll.”

Az ennek megfelelő „alacsony legitimitás”-feltétel esszéje pedig ez volt:

„Két fő oka lehet annak, hogy az UCSB-n végzett diákok társadalmilag és gazdaságilag miért kevésbé sikeresek, mint az UCLA-n végzettek: 1. az UCLA privilegizált társadalmi helyzetű diákokat vesz fel, akik előnyösebb helyzetből indulnak és később gazdagabb kapcsolatrendszerük lesz az életben; 2. létezik egy téves közvélekedés, amely szerint az UCSB diákjai sokat járnak partikra, és nem veszik elég komolyan a tanulást. Mindkét ok valamilyen igazságtalanságot takar. Ami az elsőt illeti, mindenki tudja, hogy »akinek van, annak adatik«, és hogy a magasabb társadalmi osztályokba tartozóknak sokkal könnyebb anyagi sikereket elérni, akár megérdemlik, akár nem. Ami a második okot illeti, a potenciális munkaadók egy hamis képre alapoznak anélkül, hogy elég figyelmet szentelnének az UCSB-n végzettek tényleges érdemeinek.”

Bár a résztvevők egy részét (12%-át) nem győzték meg az esszék, azok, akiket meggyőztek arról, hogy a rendszer legitim, illetve illegitim, más sztereotípiákat alakítottak ki az ingroupról és a külső csoportról. Az „alacsony legitimitás”-feltételbe soroltakhoz képest azok, akik a „magas legitimitás”-feltételben szerepeltek, inkább előnyben részesítették a külső csoportot a státusreleváns jellemzők mentén (intelligens, szorgalmas, verbális érvelésben járatos), és leértékelték az ingroupot a státusirreleváns tulajdonsá-

gok tekintetében (becsületes, barátságos, érdekes). Az általunk kifejlesztett kísérleti paradigma mellett, hogy tisztázza az észlelt legitimitás fontos szerepét annak meghatározásában, hogy mennyire részesítik előnyben az ingroupot, vagy a külső csoportot az alacsony státusú csoportok tagjai, bepillantást enged az ellenazonosulás és a tulajdonságrelevancia kérdéseibe is.

VAJON AZ ELLENAZONOSULÁS A FELELŐS A KÜLSŐ CSOPORT ELŐNYBEN RÉSZESÍTÉSÉÉRT AZ ALACSONY STÁTUSÚ CSOPORTOK ÁLTAL?

A társas identitás elméletéből levezetett egyik prominens magyarázat szerint az alacsony státusú csoportok tagjai olyan mértékben részesítik előnyben a külső csoportot, amennyire ellenazonosulnak a saját csoportjukkal. Az emberek azonban nem mindig tudják elkerülni, hogy egy bizonyos, nekik tulajdonított csoport tagjaiként tekintsenek magukra, és egy olyan csoport tagjaiként gondolkozzanak, amelyhez igazából nem tartoznak. Sőt, a kutatások szerint egyes alacsony státusú csoportok (pl. az amerikai feketék és spanyol ajkúak) körében az ingroupal való azonosulás még erősebb is, mint a magas státusú csoportok (pl. a fehér, európai származású amerikaiak) körében, amennyiben az előbbi csoportokhoz tartozás jobban megkülönbözteti az egyént (mert ritkább), mint az utóbbi (McGuire és McGuire 1988). Mlicki és Ellemers (1996) vizsgálata például azt találta, hogy a lengyelek különösen erőteljesen azonosulnak a saját nemzetükről kialakított képükkel, ez a kép azonban túlnyomórészt negatív, feltehetően a lengyel gazdaság közelmúltbeli kudarcai miatt. Kétséges tehát, hogy az alacsony státusú csoportok tagjainak csekélyebb azonosulása saját csoportjukkal – ha egyáltalán kimutatható ilyesmi – elégséges lenne a külső csoport olyan mértékű előnyben részesítéséhez, amit megfigyeltek.

Bár az ingroupal való azonosulás nem állt az itt bemutatott kutatás érdeklődésének fókuszában, mért változóként szerepelt a Yale-vizsgálatban és független változóként az UCSB-vizsgálatban. A Yale-vizsgálatban nem találtunk bizonyítékot az ellenazonosulási hipotézisre, amely szerint a kevésbé sikeres csoportok tagjai kevésbé azonosulnának az ingroupal, mint a sikeresebb csoportok

tagjai. Sőt, az ingrouppal való azonosulás konzisztensen magasabb volt a kevésbé sikeres, mint a sikeresebb csoportok esetében, feltehetően azért, mert a társadalmilag alacsonyabban álló csoporthoz tartozás kognitív diszsonanciát vált ki, s ez a diszsonancia csökkenthető azáltal, ha az ember megkísztet a csoportba fektetett energiáját (Turner és munkatársai 1984). Az UCSB-vizsgálatban a „hamis szonda”-eljárást alkalmaztuk, hogy az alacsony státusú csoport tagjaival elhissük, hogy különösen erősen vagy különösen gyengén azonosulnak az ingrouppal (Doosje és munkatársai 1995). Az ingrouppal való azonosulás semmiféle szignifikáns főhatást nem okozott, pedig a társas identitás elmélete alapján (Tajfel és Turner 1986) ez várható lett volna.

Ezek az eredmények együttvéve tovább erősítik azokat a már meglevő kételyeket, amelyek szerint a társas identitás elmélete nem magyarázza meg kellőképpen a státuskülönbségek hatását a külső csoport előnyben részesítésére (Hinkle és Brown 1990; Jost és Banaji 1994; Sidanius 1993). Ez persze korántsem jelenti, hogy az ellenazonosulás folyamatai ne játszanának semmilyen szerepet a külső csoport előnyben részesítésében, vagy hogy ne lennének összefüggésben a csoportközi értékelésekkel. Amit az eredményeink mutatnak, az az, hogy az ingrouppal való ellenazonosulás nem szükséges feltétele az outgroup alacsony státusú csoportok tagjainak körében megfigyelt, rendszerigazoló jellegű előnyben részesítésének.

ALÁTÁMASZTJA-E A TÁRSAS IDENTITÁS ELMÉLETÉT A TULAJDONSÁGRELEVANCIA KÖZVETÍTŐ SZEREPE?

Azok a kutatások, amelyek a szocioökonomiai sikeresség manipulálására a mi kísérleti paradigmánkat alkalmazzák, megerősítik, hogy a tulajdonságok relevanciája szabályozó szerepet tölt be az alacsony státusú csoportoknak az ingroup vagy a külső csoport iránti elfogultságában (pl. Mullen és munkatársai 1992; Mummendey és Schreiber 1984; Skevington 1981; Spears és Mansstead 1989; van Knippenberg 1978). A marylandi vizsgálatban (Jost és Burgess 2000) például az alacsony státusú csoport tagjai határozottan előnyben részesítették a külső csoportot a státus-releváns tulajdonságok (intelligencia, szorgalom, verbális érve-

lésben való jártasság) mentén, ugyanakkor erősen elfogultak voltak az ingroup javára a státusra nézve irreleváns tulajdonságok (becsületesség, barátságosság, érdekesség) tekintetében. Ezt az eredményt az UCSB-vizsgálatban is sikerült megismételni. A magas státusú csoportok tagjai ezzel szemben mind a releváns, mind az irreleváns tulajdonságokban az ingroupot részesítették előnyben. Kutatásaink során semmiféle bizonyíték nem támasztotta alá azt a más elméletalkotók által felvetett hipotézist, mely szerint a magas státusú csoportok tagjai nagylelkűen előnyben részesítik a külső csoportot (különösen a státushoz nem kapcsolódó dimenziókban), „a nemesség kötelez” elvének engedelmeskedve (Brewer 1979; Mummendey és Simon 1989; Spears és Mansstead 1989).

Bár a releváns és irreleváns attitűdökkel kapcsolatban megismételtük az eredmények azon mintázatát, melyet a társas identitás elméletének képviselői kaptak, az egyik általunk végzett vizsgálat kételyt ébreszt ezen eredmények szokásos elméleti magyarázatának érvényességével kapcsolatban. Az UCSB diákjait arra kértük, hogy ítéljenek meg két outgroupot, a Stanford és az U.C. Santa Cruz diákjait ugyanazokon a sztereotípiákat vizsgáló mérőeszközökön, mint amiket az összes megelőző vizsgálatban használtunk. Azt találtuk, hogy bár az UCSB diákjai nem tartoztak egyik megítélendő csoporthoz sem, a sztereotípiák általuk felfedett mintázata szinte tökéletesen megegyezett az olyan vizsgálatokban tapasztaltakkal, ahol az ingroup érintve volt az összehasonlításban: a magasabb státusú csoportot (a stanfordiakat) intelligensebbnek, szorgalmasabbnak és a verbális érvelésben jártasabbnak, míg az alacsony státusút (az U.C. Santa Cruz diákjait) becsületebbnek, barátságosabbnak és érdekesebbnek ítélték. Az átlagok különbségei szinte teljesen megfelelték annak, amit az ingroup, illetve a külső csoport előnyben részesítésével kapcsolatban, más vizsgálatokban mértek. Ez arra utal, hogy az alacsonyabb státusú csoport előnyben részesítését a státusirreleváns összehasonlítási dimenziókban valójában nem a fenyegetett szociális identitás kompenzálásának és a saját csoport igazolásának igénye vezeti, mint azt eddig feltételezték. A jelenleg folyó kutatásokban már vizsgálják azt a lehetőséget, hogy az emberek ilyenkor olyan laikus vagy népi elméletek szerint járnak el, amelyek negatív korrelációt feltételeznek a társadalmi vagy gazdasági státus és a társas-érzemi

szempontból előnyös tulajdonságok (például a becsületesség vagy a barátságosság) között. Az is lehetséges, hogy az ilyen hiedelmek a rendszer igazolását szolgálják, és hogy a magas és alacsony státusú csoportok tagjai egyaránt legitimebbnek érzik a rendszert, ha fenntarthatják a „szegény, de becsületes”, illetve a „szegény, de vidám” emberek sztereotípiáit.

A RENDSZERIGAZOLÁS ELMÉLETÉNEK PERSPEKTÍVÁI

A fent ismertetett kutatások még nem találtak kielégítő választ arra a kérdésre, hogy miért vesznek részt az emberek a rendszer igazolásában. A mi válaszuk az, hogy valószínűleg egy sokszorosán determinált jelenségről van szó. Számos külső és belső erő gyakorol nyomást az egyénre, hogy rendszerigazoló attitűdöket valljon, és azoknak megfelelően viselkedjen – a jövőben érdemes lenne ezekre koncentrálni.

Számolnunk kell továbbá olyan kognitív tényezőkkel, mint amilyenek például a világ magyarázatára és megértésére irányuló őszinte próbálkozások, vagy a meglévő attitűdök és hiedelmek fenntartására, és ezzel a biztonság és a zárttság elérésére irányuló hajlam. Ennek megfelelően érveltünk már amellest, hogy a politikai konzervativizmus más rendszerigazoló attitűdökkel együtt a bizonytalanság csökkentését és a „kognitív lezártág” igényének (pl. Jost, Kruglanski és Simon 1999) kielégítését szolgálja. Az emberek motiváltak arra is, hogy a létezéssel járó egzisztenciális szorongást úgy hárítsák el, hogy fenntartják azt a nézetet, hogy a világ igazságos és kormányozható, és hogy az emberek „azt kapják, amit megérdemelnek és megérdemlik, amit kapnak” (pl. Lerner 1980). A rendszerigazoló reakciók erősségét a helyzeti tényezők is befolyásolják. A közelmúltban Yephat Kivetzcel közös kutatásunkban azt találtuk, hogy a társadalmi rendszerre mért ideológiai fenyegetés Izraelben növelte a magas státusú askenázi és az alacsony státusú szefárd zsidók közötti sztereotipikus különbségtételt. Az emberek ezen kívül strukturális korlátokkal is szembetalálják magukat, például azzal, hogy jutalom jár a hatalomnak való engedelmességért és az eredmények egyenlőtlen elosztásának tolerálásáért, és büntetés a rendszer legitimitásának megkérdőjelezéséért.

Amellett érvelünk tehát, hogy az attitűdök, sztereotípiák és társas ítéletek egyik fő (és többszörösen determinált) funkciója a meglévő társadalmi viszonyok igazolása. A rendszerigazolás pedig azon társas, kognitív és motivációs tendenciák halmaza, amelyek a status quo ideológiai eszközökkel történő fenntartására irányulnak – különösen, ha a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlen-ségek racionalizálását is érintik. Legújabb kutatásunk (Grazia Guermandi, Monica Rubini és Cristina Mosso együttműködésével) azt vizsgálja, hogyan alkalmazzák az emberek a sztereotípiákat az északiak és a déliek közötti társadalmi-gazdasági különbségek igazolására az Egyesült Államokban, Angliában és Olaszországban.

A kutatásnak a jövőben még más kérdésekre is választ kell találnia. Fontos lenne tudni például, milyen mértékben internalizálják ténylegesen az alacsony státusú csoportok tagjai a rendszerigazolást és a külső csoport előnyben részesítését, és milyen mértékben van szó csupán stratégiai jellegű, tudatos énbemutatásról, amely nem tükrözi a valójában fenntartott nézeteket és attitűdöket. Jost és Banaji (1994) amellest érveltek, hogy a külső csoport előnyben részesítése még erősebb lehet a gondolkodás tudattalan vagy reflektálatlan szintjén, mivel ebben az esetben az ilyen impulzusokat kevésbé befolyásolja az ellenőrzött feldolgozás, és mert az egyén és a saját csoport igazolására irányuló motiváció sem aktiválódik tudatosan. Kutatásunkban megkezdjük ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatát is: nem tudatos kognitív, érzelmi és viselkedéses mérőeszközökkel, köztük reakcióidő-méréssel és más, nem beavatkozó eljárásokkal igyekszünk megbecsülni a külső csoport előnyben részesítésének mértékét (Jost és munkatársai 2002).

Végül, a jövőben a rendszerigazolás elméletének a szabályhoz kell majd igazítania a kivételt is, megmagyarázva, hogy mikor és miért nem nyújtanak az emberek ideológiai támogatást a fennálló társadalmi rendszernek. Más szóval, az elméletnek azonosítania kell azokat az „ellenfolyamatokat” is, amelyek szabályozzák a csoporttudat elébredését és serkentik a társadalmi és szervezeti változásokat. Néhány ezek közül valószínűleg kapcsolatos az önigazolás és a saját csoport igazolásának folyamataival, amelyek hipotézisünk szerint az alacsony státusú csoportok tagjainál inverz viszonyban állnak a rendszerigazolás folyamataival (Jost és munkatársai 2002).

katársai 2001). A tendenciaszerű egyéni különbségek mérésével pedig talán megkülönböztethetők lesznek azok az emberek, akik különösen nagy vagy különösen alacsony valószínűséggel részesítik előnyben a külső csoportot a rendszer igazolására. A lehetséges jelöltek között szerepelnek az „igazságos világba vetett hit”, valamint a „társasdominancia-orientáció” skálái (Jost és Burgess 2000; Jost és Thompson 2000), továbbá a politikai irányultság (Jost és munkatársai 2002). Grazia Guermandival együttműködésben megkezdtuk továbbá a „gazdasági rendszerigazolás” skálájának kifejlesztését (Jost és Thompson 2000). A helyes irányba tett lépést jelentenek mindazok az empirikus bizonyítékok is, amelyeket itt bemutatunk arra nézve, hogy az észlelt illegitimitás a külső csoport előnyben részesítésének elutasításával jár együtt, ám több kutatásra van szükség annak a megállapításához, hogy mikor és miért vetik el az emberek a „hamis tudat” burkát, és kérdőjeleznek meg alapjában véve minden társadalmi egyenlőtlenséget, bármilyen formában is jelenjen meg.